

Перетворення тварин і рослин в українському та чукотському фольклорі

Олеся ЦЕРКОВНЯК-ГОРОДЕЦЬКА

Кандидат філологічних наук, учений секретар
Міжнародної школи україністики
Національної академії наук України
01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60
e-mail: teas@bigmir.net

У статті досліджено поетику прийому перетворення рослин і тварин в українському та чукотському фольклорі. Особливу увагу зосереджено на цільових метаморфозах, бо саме вони з часом стануть однією з основних жанротворчих ознак казки, а також проникнуть в інші жанри усної народної творчості. Зародившись ще у стародавньому міфі, уявлення про перетворення не лише не зникає, а переходить до інших фольклорних жанрів, продовжуючи активно функціонувати, постійно видозмінюючись і набуваючи усе нових форм. Мотив перетворення зустрічаємо у легендах, чарівних, фантастичних, а також героїко-фантастичних казках українського народу, а також міфах, чарівних і чарівно-міфічних казках чукотської фольклорної традиції. Для народної казки цей мотив став одним із визначальних елементів поетики.

Ключові слова: міф, казка, легенда, персонаж, перетворення, анімізм, тотемізм.

Перетворення як один із елементів народної Пуяви зародилося ще у стародавньому міфі і є однією з важливих особливостей, притаманних міфологічному способу мислення. Оскільки для міфічного мислення характерна єдність духовного і природного начал, основою його є закон ототожнення. У процесі свого розвитку міфічна свідомість пройшла принаймні два ступені: першому властиве повне ототожнення духовного і природного, другому – руйнування цього ототожнення, пов'язане з виокремленням людини із природного оточення.

Притаманна початковому ступеню міфічного мислення єдність природного світу виражається у відсутності чіткої диференціації між живим і неживим, людиною і твариною. Саме з таких уявлень і випливає основоположний принцип анімізму. Видатний етнограф та історик ХІХ ст. Е. Б. Тайлор, згадуючи про це у праці «Первісна культура», зазначав: «Анімізм містить у собі кілька доктрин, які неминуче ведуть до одухотворення, тому дикуни і варвари, мабуть, без всякого зусилля одухотворюють явища, які ми, при крайньому напруженні нашої фантазії, здатні втілювати лише за допомогою свідомої метафори. Ідея домінуючої волі та життя в природі, що виходить далеко за межі сучасного розуміння цього ж предмету, віра у власні душі, які одухотворюють навіть те, що ми називаємо неодухотвореними предметами, теорія про переселення душ як за життя, так і після смерті, уявлення про міради духів, які то витають у повітрі, то мешкають у деревах, скелях або водоспадах і передають таким чином свої особисті якості цим матеріальним предметам, – усі ці ідеї знаходять своє відображення у міфології у таких різноманітних поєднаннях, що простежити дію кожної з них зокрема є справою

надто важкою»¹. Як приклад, Е. Б. Тайлор наводить велику групу космогонічних міфів про сонце, місяць і зорі, звертаючи при цьому увагу на те, що у первісній філософії всього світу сонце і місяць наділені життям і за своєю природою належать до людських істот. Як бачимо, на цьому етапі розвитку свідомості людина не лише усвідомлювала себе частиною природи, а й у явищах природи часто вбачала перетворену людину.

Відомий фольклорист О. Афанасьєв вважав, що витоки народної віри у перетворення треба шукати у метафоричній мові первісних племен: «Уподібнюючи явища природи різним тваринам, називаючи тих і інших тотожними іменами, давня людина повинна була нарешті повірити у дійсність своїх поетичних уявлень, хоч як скоро слова та вирази, що їх позначають, втратили для неї свою первинну прозорість»².

Спершу здатність до перетворень пов'язували виключно з явищами і створіннями стихійними, що належать швидше до світу уявного, аніж реального.

Дощові та снігові хмари в уявленні людини ототожнювали з легкокрилими птахами, швидкими оленями, дійними коровами та козами, собаками, вовками, ведмедями тощо.

Темні грозові хмари та тумани, що закривали собою небо, вважалися звірини ми шкурами, в які переодягалися небесні боги, аби перетворитися на тварин чи птахів і в такому вигляді зійти на землю.

Як бачимо, для первісної людини було неможливим чітко розмежування тварини та людини, що призвело до так званої «двоїстості» міфічного мислення. Згадуючи про це у своїх працях, відомий фольклорист Є. Мелетинський зазначає: «У зачині міфів деяких племен можна часом зустріти таку форму: «Це було в ті часи, коли звірі ще були людьми»³.

У міфі відсутність чіткої диференціації між людиною і твариною, уявлення про «двоїсту» природу людини веде часто до крайньої невизначеності, а точніше, до зооантропоморфного вигляду героя міфу. Перш за все це стосується міфів тотемних, у яких діють тотемні предки, що є одночасно і творцями якоїсь конкретної породи тварин, і людської групи, для якої та чи інша група тварин є тотемом. Перетворення у такому міфі відбувається дуже швидко і візуально непомітно. Воно є безцільною трансформацією героя і за часом передує власне перетворенню та цілеспрямованому (цільовому) перетворенню, яке відбувається з певною метою і більшою мірою залежить від магічної дії слова.

Отже, таку швидку і невмотивовану зміну вигляду героя в міфі ще не можна вважати справжнім перетворенням, – це лише шлях до того, що у майбутньому набуде форми справжнього, цільового перетворення.

Саме такі міфи, в яких перетворення відбуваються без будь-якої конкретної мети, базуються на давніх уявленнях про єдність природного і духовного начал. Єдиною причиною, що може пояснити перетворення живого у неживе в космогонічних міфах, є надмірна втома героя міфу. У таких метаморфозах не передбачається обов'язкове повернення героя до свого початкового стану. Коли немає сил рухатися, міфічний герой вважає за краще перетворитися на камінь, щоб опинитися у стані повного спокою.

На відміну від невмотивованих, безцільних перетворень віра у цільові перетворення, що здійснюються за участю активної свідомості, є другим, більш пізнім етапом у розвитку міфічного мислення. Саме від них простягнеться прямий шлях до казкових перетворень.

¹ Тайлор Э. Миф и обряд в первобытной культуре. – Смоленск: Русич, 2000. – С. 56.

² Там само. – С. 36.

³ Мелетинский Е. Палеоазиатский мифологический эпос. – Москва: Наука, 1979. – С. 228.

Психологічною межею між несвідомою трансформацією міфічного героя та цільовими перетвореннями можемо вважати метаморфози космогонічних міфів, у яких те, що не можливо уявити, завдяки перетворенню набуває видимого і відчутного вигляду. Прикладів подібних перетворень у міфах небагато. Частіше перетворення, що відбуваються у міфах, мають на меті «пояснити» походження тих чи інших природних явищ. Такий спосіб «пояснення» походження явищ живої та неживої природи не має подальшого розвитку в народних казках, на відміну від легенд, у яких, дещо трансформувавшись, існує й досі.

Міфи стверджували, що страшне покарання чекало на кожного, хто наважувався порушити тотемні правила роду (наприклад, заборона використання в їжі м'яса священних тварин) або виявити до них зневагу. Формою покарання за такі вчинки було перетворення людини на тварину чи неживий предмет. Такі метаморфози-покарання були пов'язані перш за все із вірою у магію слова; вони збереглися лише в рамках міфічної свідомості.

Перетворення як результат покарання не завжди пов'язувалося у міфі лише з порушенням тотемних заборон. Часто причиною втрати людської подоби ставало порушення етичних правил роду (вбивство, крадіжка тощо). З часом цей вид міфічних перетворень перейде в більш пізні форми свідомості.

Однією з важливих функцій у міфі є перетворення як порятунк. Ця функція міфічних уявлень без будь-яких значних змін перейде до народної казки. Таким чином, друга, пізніша стадія розвитку міфічного способу мислення передбачає лише дві причини метаморфоз, які без будь-яких відчутних змін перейдуть із міфу до казки та інших фольклорних жанрів. Сюди зараховуємо уявлення про перетворення як наслідок покарання за недотримання етичних правил роду та перетворення як єдиний шлях до порятунку.

Однак, далеко не всі уявлення міфу продовжать своє життя у фольклорі. За коло міфічних уявлень не вийде нерозривна єдність уявлень живого і неживого, а всередині живого – двоєдина природа людини, але основний анімістичний принцип міфічного мислення, що об'єктивує абстрактні уявлення, збережеться далеко за межами міфу.

Мотив перетворення є одним із найбільш поширених і зустрічається у фольклорі всіх народів світу, незалежно від їх історичного та культурного розвитку, він часто має подібну, а іноді й просто ідентичну форму.

У фокусі нашої статті є мотив перетворення у фольклорі двох народів – чукотського та українського, котрі пройшли різний історичний шлях розвитку, мають різну ментальність і суттєво відрізняються за своєю духовною та матеріальною культурою.

Говорячи про їхнє історичне минуле, маємо звернути особливу увагу на те, що дуже довгий час чукотські племена, як і інші народи північно-східних околиць Сибіру (азіатські ескімоси, кореки, коряки, ітельмени та ін.), не мали своєї писемності, їхнє далеке минуле не засвідчене ніякими писемними пам'ятками. Лише з середини XVIII ст. появляються перші документальні згадки про ці народи, що пов'язувалося із проникненням перших російських землепрохідців до Крайнього Сибіру азіатського континенту, Аляски та Алеутських островів. Стосовно наукових досліджень у сфері матеріальної та духовної культури палеоазіатів, то вони по-справжньому розпочалися лише наприкінці XIX – на початку XX ст. Збирання усної народної творчості народностей Чукотки та Камчатки вже на початку XX ст. привернуло увагу таких значних дослідників їхньої культури та мови, як В. Богораз та В. Іохельсон. Вони зібрали та опублікували велику кількість текстів чукотського, а також азіатсько-ескімоського, коряцького та ітельменського фольклору. Також значну кількість текстів чукотського фольклору рідною мовою в радянські часи записали П. Скорик, Л. Беліков, Ф. Гинетегин, П. Іненликей, В. Яттиргин та ін.

У цій студії спробуємо виявити спільні типологічні риси та розбіжності мотиву перетворення в українському та чукотському фольклорі на матеріалі міфів, казок і легенд.

Оскільки мотив перетворення ми розглядатимемо передусім на матеріалі текстів казок, особливу увагу зосереджено власне на цільових перетвореннях, бо саме вони з часом стануть однією з основних жанротворчих ознак казки, а також продовжать своє існування в інших жанрах усної народної творчості.

Щодо легенд, то мотив перетворення характерний насамперед легендам міфологічного характеру, до яких належать короткі фантастичні оповідання про чудодійні перетворення людей у звірів, птахів, у різні квіти й рослини, оповідання про домовиків, водяників, перелесників, русалок, вовкулаків тощо. Часто міфологічні легенди пов'язані з топонімією певної місцевості, річок, озер, гір, долин, етимологією назв тварин, птахів, риб, рослин, комах. У таких легендах відображено давні тотемістичні, анімістичні та антропоморфні уявлення, які з часом втратили свій первісний зміст і сприймаються як своєрідні художні уособлення. Поряд із такими перетвореннями в усній народній творчості активно функціонують і інші, на перший погляд незрозумілі, перетворення. Це, так би мовити, зворотні перетворення, у яких не люди перетворюються на тварин, а навпаки – тварини набувають людської подоби. Також вони здатні перетворюватися на інших тварин, комах і навіть у неживі предмети. На думку В. Єрьоміної, корені таких перетворень маємо шукати ще в тотемних міфах, у яких «діють тотемні предки-творці одночасно і якоїсь певної породи тварин, і групи людей, для якої той чи інший вид тварин є тотемом»⁴.

Ціла низка таких перетворень в усній народній творчості представлена птахами, в українському фольклорі такими є, наприклад, три качки, три орлиці, двадцять горлиць, що перетворюються на дівчат.

Дуже поширеним серед таких перетворень є мотив перетворення двадцяти утінок на дівчат. Детальніше цей мотив можемо розглянути на прикладі української народної казки «Морський цар». Парубок, якого батько віддав на службу морському царю, приходив до моря; сюди прилітають дванадцять утінок; роздягаються, перетворюються на красних дівчат і йдуть купатися. Парубок забирає одягу двадцятої дівчини і ховає її в кущах. Дівчина виходить на берег і не знаходить своєї одягу. Тоді вона каже: «Хто є тут? Як стар чоловік – будь мені рідний батенько; стара жінка – будь мені рідна матінка; середній чоловік – будь мені рідний братик або рідна сестриця; молодий чоловік – будь мені вірна дружина! А він зараз вийшов з-під куща та й віддає одягу. Вона зраділа, так зраділа, що й не сказати, бо перед нею став такий козак, що кращого й у світі не знайти»⁵.

Утінки виявляються служницями того морського дідуся, до якого парубок йшов на службу. Він змушує парубка тричі вибрати свою наречену серед дванадцяти однакових дівчат, і кожного разу з допомогою своєї судженої парубок її знаходить. Молоді заручають і справляють їм гучне весілля. Морський цар не лише відпускає парубка, а й дарує йому «золота та срібла цілих дванадцять кораблів»⁶.

Серед міфологічних легенд, які «пояснюють» походження та назву тих чи інших рослин або тварин, велику групу становлять легенди, у яких розповідається про походження зозулі. Найчастіше у таких легендах зозулею виявляється перетворена молода дівчина. Так, одна легенда стверджує, що зозуля – це «заклята від рідної матері гарна молода дівчина»⁷. Мати заклала доньку за те, що та, «...сховавшись на печі за димар, стала з матері сміятися та приговорювати своїм дівочим

⁴ Єрьоміна В. Миф и народная песня (К вопросу об исторических основах песенных превращений) // Миф. Литература. – Ленинград: Наука, 1978. – С. 3–15.

⁵ Чарівні казки. Збірник / Упорядник Л. Дунаєвська. – К.: Веселка, 1992. – С. 191.

⁶ Там само. – С. 30.

⁷ Там само. – С. 25.

голосом: «Ку-ку, мамо!»⁸. Розлючена мати закликає дочку такими словами: «Що-би-сь кукала, поки сего світа!»⁹, і дівчина відразу перетворюється на зозулю.

У народний уяві образ зозулі часто пов'язаний із образом вужа. В одній легенді йде мова про те, що в зозулю перетворилася молода дівчина, яка змушена була вийти за вужа заміж і за непослух була ним заклята. В іншій легенді «Зозуля та соловейко»¹⁰ Вуж – батько молодої дівчини, яка згодом була заклята матір'ю і перетворилася на зозулю. Ця ж легенда розповідає і про походження солов'я. Дуже близькою за змістом є легенда, у якій розповідається про походження чайки. Тут чайка – молода вродлива дівчина, що шукає у морі загиблого козака – свого нареченого. Вона «грудьми припадає до хвилі, кигиче, мов кличе когось...»¹¹. Перетворення в цій легенді теж відбувається завдяки магичній дії слова – мати козака закликає дівчину, щоб та «птахою-чайкою стала і шукала у хвилях тіло козаче»¹².

Цікавою є легенда, яка розповідає про походження пташки, що у народі має назву «Волове очко». Ця пташка зробилася з дитини, що-втратила рідного батька. Татари вбили батька дитини, «... туловище вергли на вигін, а голову закопали десь під корчі. Тому-то волове очко скаче попід корчі, продивляє ся добре всюду, шукаючи голови батька, щоби єї тамка, де туловище, закопати у землю. Але до сьогодні якомсь не може відшукати своєї страти. Колись однак ж найде оно голову батька, похоронить її і стане чоловіком»¹³. В іншій легенді молода жінка, що не схотіла вчитися чаклунству, як її мати і свекруха, щоб не робити людям лиха, перетворюється на ластівку «Звідки взялася у ластівки під шийкою плямка»¹⁴. У чукотському фольклорі велика кількість перетворень, що здійснюються птахами, представлена цілим циклом міфів та казок про Ворона. Образ Ворона та сюжети про нього, безумовно, складають специфічний і древній пласт міфології та фольклору палеоазіатів Чукотки та Камчатки.

Безпосередньо в чукотському фольклорі легенди про Ворона (Курким) відносно нечисленні і відокремлені від основного фольклорного масиву, який частково об'єднує чукчів з ескімосами, але натомість вони сконцентровані в найбільш архаїчному жанрі міфів творення, так званих, «початку творення вістей» (татомгаткен пинитли). Для таких міфів мотив перетворення є досить характерним: він пояснює походження світу та природних ландшафтів. Так, за однією версією, послід Ворона, що впав до океану, перетворився на землю та гори, а його сеча – на ріки та озера.

Є. Мелетинський у своїй праці «Палеоазіатський міфологічний епос»¹⁵ зазначає, що Ворон в чукотських міфах завжди деміург і культурний герой, а не першопредок, що характерно для міфів коряків та ітельменів. Як виняток, автор наводить оповідання про народження Вороном та його дружиною двох близнюків – перших людей. Ворон тут створює сам себе, а згодом перетворюється на грім.

У більшості таких міфів Ворон виступає у певному співвідношенні з Творцем, діючи за його наказом або навпаки – наказуючи Творцю. У деяких міфах діє Творець, але за численними ознаками (кричить по-воронячому, викрадає світло) стає зрозумілим, що Творець діє, перетворившись на Ворона. Отже, у подібному перетворенні Ворона на грім можемо вбачати дії самого Творця.

⁸ Чарівні казки... – С. 15.

⁹ Там само. – С. 45.

¹⁰ Із живого джерела. Українські народні казки в записах, переказах та публікаціях українських письменників / Упор. Л. Дунаєвська. – К.: Радянська школа, 1992. – С. 551.

¹¹ Там само. – С. 251.

¹² Там само. – С. 355.

¹³ Там само. – С. 155.

¹⁴ Там само. – С. 178.

¹⁵ Мелетинский Е. Палеоазіатский мифологический эпос. – М.: Наука, 1979. – С. 220

Загальну картину перетворень у чукотських міфах творення можемо розглянути на прикладі таблиці, що її подає у своїй праці Є. Мелетинський¹⁶

Агент	Відправник	Антагоніст	Предикат (спосіб творення)	Пацієнс		Об'єкт (результат творення)
				Матеріал	Джерело	
–	–	–	перетворення		–	різні тварини
–	–	–	перетворення	пил	–	люди
–	–	–	перетворення	дівчинка	–	морж
–	–	–	перетворення	кресало	–	росіянин
–	–	–	перетворення	собачий	–	прибережний
	–	–	перетворення	рукавиця	–	тунгус
Ворон	–	–	перетворення	хутряна прикраса		Ворон

У розвідці подано скорочений варіант таблиці, а саме ту її частину, яка безпосередньо стосується перетворень. Основними графами в таблиці виступають «агєнс», «предикат» у вигляді дії – одного з модусів творення, «матеріал» або «джерело» творення і створюваний «об'єкт».

Як видно з таблиці, предикат «творення» в чукотських міфах може виступати як «перетворення», а також «видобування» (світла, небесних світил, оленів), «переміщення», «навчання» та «виготовлення». Автор зазначає, що «матеріалом» для перетворень у міфах творення є насамперед природні та культурні відходи. Культурні відходи (кресало, рукавиці) згадуються як випадково забуті речі, з яких спонтанно виникає непотрібна речовина (іноплемінник). Природні відходи послід та сеча, також перетворюються, але на елементи природного рельєфу. Цим двом категоріям відходів протистоять нормальні природні матеріали, що служать не для перетворень, а для осмисленого виготовлення з них тварин та людей.

Спільним у казках обох народів виявляється мотив перетворення людей на лелек. Так, чукотська народна казка «Качап» розповідає про молоду дівчину, яка у пошуках своїх братів приходить на берег великої річки, через яку їй треба було переплисти на інший бік. Тут вона зустрічає молодих юнаків, які пропонують їй свою допомогу: «Куди ідеш? – запитали її юнаки. – До братів, – відповідає Качап. – Ми тебе зараз переправимо! А ті, до кого ти йдеш, он за тією горою живуть, – сказали їй. Переправили вони Качап. Подивилася Качап їм у слід, а це, виявляється, лелеки її переправили»¹⁷.

Серед інших казкових мотивів в українському фольклорі широкого розповсюдження набув мотив перетворення царівни-жаби або царівни-змії. Найхарактерніший приклад такого перетворення знаходимо у казці «Царівна-жаба»¹⁸. Тут

¹⁶ Мелетинский Е. Палеоазиатский мифологический эпос... – С. 135.

¹⁷ Там – С. 220.

¹⁸ Із живого джерела. Українські народні казки в записах, переказах та публікаціях українських письменників... – С. 331.

в основі мотиву перетворення жаби на царівну лежать пошуки трьома братами-царевичами наречених. З цією метою кожен із них випускає по стрілі: стріла старшого брата потрапляє до царського саду, де її знаходить царська дочка, другу стрілу знаходить князівна, а стріла третього, молодшого брата, потрапляє у болото, де її знаходить жаба. Царевичі одружуються: «старший взяв царівну, середульший князівну, а Іван-царевич зелену жабу з болота»¹⁹. Дізнавшись, що жаба, скинувши тулубець, перетворюється на прекрасну дівчину, Іван-царевич викидає його у вогонь. Засмучена царівна перекидається на зозулю і відлітає у тридесяте царство. Після довгих пошуків Іван-царевич знаходить свою дружину і повертає їй людську подобу. Слід зауважити, що зозуля – один із найпоширеніших птахів, образ якого пов'язується зі смертю. Можна припустити, що перетворення дівчини на зозулю (або утітку) йде від уявлень про перетворення людини на тварину при смерті. А отже, і її політ у тридесяте царство можна тлумачити як перехід людини із світу живих до світу померлих. Зворотне ж перетворення в людину і втеча з тридесятого царства свідчить про повернення до життя. В. Пропп вважає, що вигляд померлого не асоціюється з якоюсь однією твариною: «Померлий може перетворюватися на різних тварин за своїм власним бажанням»²⁰.

Такий мотив відповідає уявленню про повернення на землю. Повертаючись на землю, померлий перетворюється на різних тварин. Отже, як було сказано вище, Іван-царевич знаходить свою наречену у тридесятому царстві, і вона дає йому логічне пояснення свого перетворення і раптового зникнення: «Це мій батенько мене прокляв і зміяці завдав аж три годи на послуги; а тепер уже я свою покуту одбула!»²¹. Існують також казки про перетворення жаби, де вона є уособленням темної сили. Приклад такої казки наводить Х. Ящуржинський²². Жаба у цій казці перетворюється на чортицю.

Дуже схожий мотив, але із скиданням шкури ведмедицею зустрічаємо і в чукотському фольклорі, зокрема, в чарівно-міфологічних казках та казках про тварин. Так, дуже поширеними є чукотські казки, в яких людський герой вступає в шлюбний зв'язок з білою ведмедицею, яка скинувши своє звірине хутро перетворюється на білотілу жінку. Приклад подібного перетворення зустрічаємо і в чукотській народній казці «Біла ведмедиця». Сирота випадково зустрічає на березі моря білу ведмедицю, яка стає йому помічницею в мисливстві, а згодом і дружиною. Після того, як ведмедиця перевозить сироту на берег, вона звертається до нього з такими словами: «Ось вважай, що ти мене за дружину взяв». Далі бачимо картину самого перетворення: «Зняла ведмедиця шкуру, в тріщину льоду поклала і дівчиною стала»²³. Згодом сирота приводить молоду дівчину-ведмедицю додому, де вона народжує йому двох дітей, одне з яких має звірячу подобу, а друге – людську. Увесь цей час, перебуваючи в людському середовищі, ведмедиця живе у вигляді молодої жінки, і лише згодом, ображена родичами свого чоловіка, вона полишає людське житло і знову перетворюється на ведмедицю: «...Встромила мати руку в тріщину. Шкуру білого ведмеда дістала. Одягла, білим ведмедем перекинула»²⁴.

Дуже подібною за сюжетом виявляється і казка «Білий ведмідь та людина». Герой цієї казки також зустрічає під час полювання білу ведмедицю, яка стає його

¹⁹ Із живого джерела. Українські народні казки в записах, переказах та публікаціях українських письменників... – С. 341.

²⁰ Пропп В. Морфология волшебной сказки. Исторические корни волшебной сказки. – Москва: Лабириント, 1998. – С. 511.

²¹ Із живого джерела. Українські народні казки в записах, переказах та публікаціях українських письменників... – С. 267.

²² Сказки и мифы народов Чукотки и Камчатки. – Москва, 1974. – С. 645.

²³ Там само. – С. 645.

²⁴ Там само. – С. 167.

помічницею і дружиною. Ідентичною виявляється у казці і сама схема, за якою здійснюється перетворення: «Зняла ведмедиця шкуру на березі. Сховала її в щілині льоду і жінкою стала»²⁵. Як і в попередній казці ведмедиця живе поряд із людьми в людській подобі, а покинувши людське житло, знову перетворюється на тварину. Також у чукотських міфах і казках зустрічаємо перетворення людей на вовків. Казка «Каймачикам» розповідає про чоловіка, якого врятувала від людожера – келе зграя вовків. І тоді чоловік звертається до них із такими словами: «Що ж мені робити? Дитина – келе залишила мене без домівки та без оленів! Вовки кажуть йому: – А ти просто так іди по землі! Пішов той чоловік і раптом на дуже великого вовка перетворився. Став разом з тією зграєю жити. Було йому добре. А через три роки ватажок зграї став»²⁶. Іншим прикладом перетворень в українському фольклорі, що здійснюють тварини, є казка «Про сина вдовиці»²⁷, у якій коні протягом трьох днів змінюють свою подобу. Першого ранку вони перетворюються на трьох рибин, другого – на сполоханих зайців, а третього ранку на мотилів. Щовечора вони знову обертаються кіньми. Пояснення цих перетворень у казці немає, натомість зустрічаємо лише згадку про те, що коні належали відьмі, а отже, можливо, також володіли чарами.

Серед міфологічних легенд українського народу особливою поетичністю відзначаються легенди про перетворення людей у рослини і квіти. Так, надзвичайно поетичною є легенда про дівчину, яка стала тополею з надмірної туги через розлуку з милим. Сповнена краси і смутку легенда про лілії: «В одному селі ... росли і розцвітали красиві вродою і станом, чорнооки, працьовиті красуні. Ніжні, непорочні, як білий цвіт лілій. Одного разу на село налетіли татари. Дівчата, щоб не йти в неволю, втопилися в бистрій і глибокій річці»²⁸. На світанку у тому місці, де вода сховала від ворогів красунь, з'явилися чудові ніжні квіти, які люди прозвали ліліями.

Часто у легендах на рослини або квіти перетворюються сльози людей, що пізнали тяжку працю чи страшне горе. Про походження гороху розповідали таку легенду: «То, як Господь вигнав Адама з раю, то він мусив взятися до тяжкої праці. І от, як він перший раз взявся обробляти землю і ходив за плугом, то дуже плакав. І де падали на землю його сльози, там виріс горох»²⁹. Зі сліз матері, що втратила свого сина з явилися і маргаритки, які у народі ще мають назву «Материнські сльози»³⁰. Подібна легенда розповідає і про походження тютюну та деяких інших рослин.

Отже, віра людей у перетворення притаманна первісному ступеню міфологічного мислення і знаходить своє відображення в усній народній творчості багатьох народів, незалежно від їх історичного та культурного розвитку. У фольклорі українського та чукотського народів, творчість яких було розглянуто у цій статті, можна знайти численні подібні мотиви, зокрема і мотив перетворення.

Зародившись ще у стародавньому міфі, уявлення про перетворення, як один із невід'ємних елементів міфічного світогляду, не лише не зникає з часом, а й переходить до інших жанрів народної словесності, продовжуючи активно функціонувати, постійно видозмінюючись та набуваючи нових форм. Мотив перетворення притаманний легендам, чарівним, фантастичним, героїко-фантастичним казкам

²⁵ Сказки и мифы народов Чукотки и Камчатки... – С. 245.

²⁶ Там само. – С. 340.

²⁷ Там само. – С. 453.

²⁸ Там само. – С. 189.

²⁹ Легенди та перекази / Упор. А. Іоаніді. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 220.

³⁰ Сказки и мифы народов Чукотки и Камчатки... – С. 167.

українського народу, а також міфам, чарівним та чарівно-міфічним казкам чукчів. Для народної казки мотив перетворення став одним із визначальних, жанро-творчих елементів.

Стаття надійшла до редколегії 16.11.2009
Прийнята до друку 28.01.2010

The Transformation of Animals and Plants in Ukrainian and Chyckchee Folklore

Olesia TSERKOVNIAK-HORODETS'KA

The article aims at researching the transformations of plants and animals in Ukrainian and Chuckchee folklore. Special attention is focused on goal metamorphoses as it is they that will, with the passage of time, become a genre-forming hallmark of the fairy-tale, and will continue in other genres of oral folklore. Coming into existence as far back as the old myth, the transformation concept not only remains, but also migrates to other folklore genres, actively functioning on, undergoing constant modifications and assuming new shapes. The transformation motif occurs in legends, enchantment, fantastic, and heroic-fantastic fairy-tales of the Ukrainian people, as well as myths, enchantment and enchantment-mythology fairy-tales of the Chuckchee folklore tradition. It has become a determining element for the fairy-tale.

Key words: myth, fairy-tale, legend, character, transformation, animism, totemism.

Преобразование животных и растений в украинском и чукотском фольклоре

Олеся ЦЕРКОВНЯК-ГОРОДЕЦКАЯ

Цель этой статьи - исследовать превращения растений и животных в украинском и чукотском фольклоре. Особое внимание сосредоточено на целевых метаморфозах, потому что именно они со временем станут одной из основных жанрообразующих признаков сказки, а также продолжат свое существование в других жанрах устного народного творчества. Зародившись еще в древнем мифе, представление о превращении не только не исчезает, а переходит в другие фольклорные жанры, продолжая активно функционировать, постоянно видоизменяясь и приобретая новые формы. Мотив превращения встречается в легендах, волшебных, фантастических, героико-фантастических сказках украинского народа, а также в мифах, волшебных и волшебнo-мифических сказках чукотской фольклорной традиции. Для народной сказки он стал одним из определяющих элементов.

Ключевые слова: миф, сказка, легенда, персонаж, превращение, анимизм, тотемизм.

Нові книги

Дяків В. «Фольклор чудес» у підрадянській Україні 1920-х років. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 256 с.

У монографії проаналізовано поетичні та прозові тексти українського фольклору на тему чудес, що були створені чи присвячені актуальним подіям у підрадянській Україні 20-х рр., зокрема релігійного народного руху й пов'язаних із ним тривожних суспільних настроїв. На основі науково-методологічного досвіду української та зарубіжної фольклористики автор з'ясує генезу цієї творчості, досліджує її пов'язаність із конкретними подіями, складання та функціонування, сюжетно-змістові й художньо-стилістичні особливості (специфіку теми та руху фольклорного тексту, особливості відображення реалій дійсності). У дослідженні доведено фольклорність більшості текстів цієї новотворчості, що була одним із найяскравіших проявів народної релігійності й антирежимних настроїв у радянській Україні 20-х років.

